

S. VARGA PÁL

A TRAGÉDIA TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A 19. század a történelem kora Európában. A 18. század racionalista emberképében nem kapott komoly szerepet az idő vagy a történelem; a felvilágosodás sem tudta azonban kiiktatni a keresztény kultúra történeti perspektíváját – azt az elvárást, hogy az ember, földi létén túl, megszabadul gyarlóságaitól, s eljut a létezés eszményi állapotába. A túlvilági távlat elvesztésével, a folyamatszerűség elvén alapuló modern történelmi tudat létrejöttével e vágyképet az evilági tökéletesedés óhaja váltotta föl. Így született meg a haladás fogalma, amely számos 19. századi eszmerendszernek lett központi eleme, a republikanizmustól a liberalizmuson át a szocializmusig – utópisztikus változatokban az emberiség földi boldogságának célképzetét rendelve a folyamat végpontjára.

► Jelenet Jankovics Marcell *Az ember tragédiája* című animációs filmjéből, ötödik (athéni) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

A 19. század első felének magyar irodalma bővelkedik olyan művekben, amelyek a keresztény üdvtörténet perspektíváját evilági horizontra irányítják, vagyis a történelem értelmezését a haladás elvére alapozzák. Elég itt Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* vagy Petőfi *Az ítélet* című versére utalni. Mindketten megfogalmazták ugyanakkor kételyeiket is: Vörösmarty már a *Gondolatok a könyvtárban* kezdetén fölveti, *Az emberek* és az *Előszó* aztán radikálisan elutasító álláspontot képvisel. A *vén cigány* Bibliából vett özönvíz-metáforája viszont arról tanúskodik, milyen nehéz lemondani a történelem haladáselvű értelmezéséről. Petőfi dilemmáját nemcsak a *Világosságot!* című verse mutatja, de – szintén bibliai toposzból kiinduló – elbeszélő költeménye, *Az apostol* is; ennek zárlata szerint semmi sem igazolja, hogy

címszereplőjének érdemes volt életét áldoznia az emberiség haladásáért.

Az ember tragédiája a dialogizált drámai költemény műfajának keretei közt szembeesíti egymással a kétféle álláspontot. Ha Ádám álma a 19. század haladáselvű történelmi vízióját jeleníti meg, Lucifer iróniája a haladással szembeni kételyt képviseli. A mű történelemszemléletében az 1848 utáni európai közgondolkodás relativizmusa érvényesül: egyik szemlélet sem győzedelmeskedik a másik fölött.

Ádám narratívájának kiindulópontja Lucifer ígérete, amely szerint az ember Istenhez válik hasonlatossá, ha őt követi; amikor Ádám kilép a mitikus időtlenségéből, a mulandóság tudatával, az emberi lét temporalitásával szembesül – ami arra készíti, hogy szembeszálljon az idővel, s megvalósítsa a halhatatlanság ígését. Piramist

épít, amely „évezredekre hirdeti” nevét. Bár Lucifer figyelmezteti majd, hogy az évezredek nem azonosak az örökkévalósággal, Ádám nem ezért fogadja el a lét időbeliségét s fordul a történelem felé; a mitikus közegből Éva vezeti át a történelem területére. Ha Ádám elveszett édenkerti boldogságát véli megtalálni, mikor beleszeret, tudomásul kell vennie, hogy egy halálra korbácsolt rabszolga özvegyét öleli, ki milliónyi társának minden jajára összerezzen. „Sziveden keresztül / A jajszó, mint villám, fejembe csap / S úgy érzem, a világ kiált segílyt” – mondja Évának. Akkor lép ki a történelem színpadára, amikor bejelenti: „legyen szabad / A szolgáló nép”. A haladás koncepciója egyelőre igen egyszerű: egyik eleme az – édenkertből származó – boldogság, a másik a szabadság, amely minden ember boldogságának feltételül szolgál.

A (köz)boldogság mint végső célképzet állandósul Ádám narratívájában. A történelmi

**A (KÖZ)BOLDOGSÁG MINT VÉGSŐ
CÉLKÉPZET ÁLLANDÓSUL ÁDÁM
NARRATÍVÁJÁBAN. A TÖRTÉNELMI
TAPASZTALATOK UGYANAKKOR
EGYRE DIFFERENCIÁLTABBÁ TESZIK
A HALADÁS MODELLJÉT: AZZAL
AZ ISMÉTLŐDŐ FELISMERÉSSEL JÁRNAK,
HOGY A FELTÉTELEK RENDRE ÚJABB
FELTÉTELEKET HÍVNAK ELŐ.**

tapasztalatok ugyanakkor egyre differenciáltabbá teszik a haladás modelljét: azzal az ismétlődő felismeréssel járnak, hogy a feltételek rendre

**ÁDÁMOT NEM VALAMIFÉLE CÉL
ELÉRÉSÉNEK REMÉNYE KÉSZTETI
A TÖRTÉNELMI PÁLYA VÁLLALÁSÁRA,
NEM IS AZ ERKÖLCSI AUTONÓMIA
FELISMERÉSE ÖSZTÖNZI ERRE, HANEM
AZ AZ ÉRTELMESEN TÚLI BIZALOM, AMELYET
ÉVA RÉVÉN TETT MAGÁÉVÁ.**

újabb feltételeket hívnak elő. Az újabb feltételek (Hegel nyomdokait követve) dialektikusan, tagadásokkal és ezek meghaladásával jelennek meg és épülnek be Ádám koncepciójába, létrehozva ezzel az európai történelem uralkodó eszméinek sorát.

Az athéni színben Ádám, Miltiadészként, azzal a tanulással szembesül, hogy a szabadság önmagában nem boldogsághoz, hanem a népben rejlő uralomvágy és kapzsiság felszabadításához vezet. A kudarc átmenetileg történelmi ambíciójának feladására készíti: „Más név alatt a végzet ugyanaz. / Hiú törekvés azzal küzdeni, / Nem is fogok” – vonja le a következtetést. Lucifer a hanyatló Róma céltalan, pillanatnyi örömeibe feledkező világába kalauzolja – ám ebben a világban nemcsak ő (vagy a lelke nemesebb hivatására emlékező Éva) nem érzi jól magát. Megtapasztalja, hogy a dözsölő „tömeg”-ben is kifejlődött a magasabb értékek iránti szükséglet – ezt teljesíti be a testvériség eszméjét hirdető kereszténység. Péter apostol szavai arra is ráébresztik, hogy ezúttal olyan eszmét kapott kézhez, amely biztosítékot jelent a szabadság elfajulása ellen: „Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: szeretet” – hirdeti Péter. A konstantinápolyi szín azonban, amely

e bővített haladáskonceptiót lenne hivatott sikerre vinni, ismét csalódást okoz: a zabolátlan ész ugyanis magához ragadja az irányítást a kereszténység eszméi felett. A homousion–homoiusion-vitából hiányoznak a valódi érzévek (ahogy Lucifer mondja, a két fogalom közt „[e]gy hang a szívben itél csak”), s a győztes fél fanatikusan hirdeti, hogy a szeretet elvét az képviseli, aki a tévelygőket akár „kard élén, vagy lángon keresztül” visszavezérli az igaz hithez. Ám ahogyan Athénban sem maga a szabadság elve, úgy ezúttal sem maga a szeretet eszméje vall kudarcot. Igaz, Ádám először most is lemond a további küzdestről, ahogyan azt korábban Miltiadészként tette: „Mozogjon a világ, a mint akar, / Kerekeit többé nem igazítom”. Lucifer ezúttal Kepler alakjába bújtatja őt, hogy a tudomány elefántcsonttoronyába zárkózva pihenhesse ki fáradalmait. Kepler–Ádám passzivitása nem tart sokáig; hamarosan megtudjuk, hogy az értelem fényében rostálja „a szentegyház téteit”, Rudolf császár pedig arra kénytelen figyelmeztetni, hogy „Hagyd a világot, jól van az, miként van, / Ne kívánd kontárul javítani”. A haladáselvű történelemkonceptió tehát ismét működésbe lépett – ami azt is jelenti, hogy Ádám megtalálta a folytatás kulcsát. Ahogyan párizsi álmából ébredve tanítványát oktatja, „Majd jó idő, oh bár itt lenne már”, midőn az igazságot „utczákon fogják [...] beszélni, / De akkor a nép sem lesz kiskorú”. A testvériség elvének üdvös működését a felnőtt értelemnek kell tehát garantálnia.

Ádám haladáselvű történelmi narratívája a párizsi színben teljesedik ki: a közboldogság nagy céljának elérését a szabadság, a szabadság célirányos megvalósítását a testvériség, a testvériség megfelelő működését a felnőtt értelem,

**ÁDÁMNAK NEMCSAK A VÉGESSÉG
TAPASZTALATÁVAL KELL ELKEZDENIE
TÖRTÉNELMI PÁLYAFUTÁSÁT,
HANEM EGYÚTTAL ANNAK IS
TUDATÁBAN KELL LENNIE, HOGY
A HALADÁS LEHETETLENSÉGÉT
BIZONYÍTÓ ÉRVELÉSSSEL SZEMBEN
TEHETETLEN.**

a nép nagykorúsága biztosítja. Ha álombeli álmából ébredve látja is a forradalom szélsőségeit, úgy ítéli meg, hogy a forrongás csillapodtával letisztulnak eredményei. A londoni szabad verseny forgatagába azzal a bizalommal lép, hogy elérkezett ama higgadtabb kor, amelyet Párizsban Dantonként remélt. A kudarc azonban ezúttal sem marad el: a londoni kapitalizmus lélektelen tülekedéséről ő maga állapítja meg, hogy „Kutyáknak harcza ez egy koncz felett”. Ez a csalódás azonban már nem készíti visszavonulásra; mindjárt felismeri, hogy mit rontott el. Ezúttal túlzásba vitte az értelem kritikai funkcióját – „Kilöktem a gépből egy fő csavart, / Mely összetartá, a kegyeletet, / S pótolni elmulasztám más erősszel”. Mindjárt ki is nyilvánítja bizalmát az iránt, hogy eljön a társadalom, amely „véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, / Közös erővel összeműködik, / Minőt a tudomány eszmél magának, / És melynek rendén értelem viraszt”.

A döntő fordulat a falanszter-színben következik be. Bármennyire bizonyul is azonban egy további feltételnek a Föld kimerülő tartalékainak pótlása, a földi élet kozmikus fenyegetettségének elhárítása, az a kudarc, amelyet e szín végén Ádám megél, már nem illeszkedik a végső cél szolgálatában álló feltételek felismerésének dialektikájába. A tudósok azért kapnak korlátlan felhatalmazást a társadalom irányítására, hogy megmentsek a Földet; ehelyett azzal foglalkoznak, hogy – Istent utánozva – mesterségesen állítsanak elő életet. A kudarc tehát kódolva

◀▲ Jelenet Jankovics Marcell Az ember tragédiája című animációs filmjéből, kilencedik (párizsi) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

◀◀ Jelenet Jankovics Marcell Az ember tragédiája című animációs filmjéből, hetedik (konstantinápolyi) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

HA ÁDÁM ÁLMA A 19. SZÁZAD HALADÁSELVŰ TÖRTÉNELMI VÍZIÓJÁT JELENÍTI MEG, LUCIFER IRÓNIAJA A HALADÁSSAL SZEMBENI KÉTELYT KÉPVISELI.

▼ Jelenet Jankovics Marcell *Az ember tragédiája* című animációs filmjéből, tizenegyedik (londoni) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

van – ezt azonban nem egy újabb feltétel feltűnése, hanem az emberiség pusztulása követi. A kudarc következményeit az eszkimó-szín mutatja; immár bizonyos, hogy a tudomány nem háritotta el a természeti katasztrófát – az emberi élet szálnalmas végjátékának, a történelem csúfos végének leszünk tanúi. Ádám még azzal a reménnyel tér vissza az úrból, ahova Lucifer a falanszter-színből menekítette, hogy a tudósok megmentik a Földet; a történelmi teleológia megrendülését azonban már ekkor jelzi, hogy elveti a cél képzetét – arról akarván meggyőzni

magát, hogy nem is a cél, hanem maga a küzdelem a történelem lényege, s ez időkorlátok nélkül folytatható:

*A cél, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.*

Amikor aztán az egész haladáselvű narratíva összeomlik, s Ádám önmaga megölésével akarja

◀ Jelenet Jankovics Marcell *Az ember tragédiája* című animációs filmjéből, tizenkettedik (falanszter) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

megakadályozni, hogy valóra váljon, amit álmaiban látott, Éva veszi át a szót, aki visszairányítja a történelem értelmére vetülő tekintetet a földi létezésen túlra. Nem rehabilitálja a feláradást, az „új ég és új föld” képzetét; leendő anyaként, az élet misztériumát átélve csupán arra céloz, hogy a történelemnek lehet olyan értelme, amely az ész számára megfoghatatlan. Ádám ugyan elfogadja ezt a lehetőséget, de nem nyugszik bele a történelem belátható értelmének elvesztésébe – az Úrtól egyértelmű választ vár a haladás/körforgás dilemmájára:

*Megy-e előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közeljen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?*

Ez a megfogalmazás, Éva hatására, a lehetséges célképzetet is radikálisan átalakítja: a történelem mint közeledés Istenhez már nem a 19. század laicizált történelemkonceptióit, hanem J. G. Herder elgondolását idézi, aki szerint a földi lét csupán előkészítése a tiszta humanitás túlvilági beteljesülésének. Az Úr azonban nemcsak a haladásra vonatkozó kérdést hagyja megválaszolatlanul, de az emberlét túlvilági folytatása körüli bizonytalanságot sem oszlatja el. Eljárásában Kant tétele tükröződik, amely szerint ez a bizonytalanság az ember erkölcsi autonómiájának forrása. Ádámot nem valamiféle cél elérésének reménye készíti a történelmi pálya vállalására, nem is az erkölcsi autonómia felismerése

ösztönzi erre, hanem az az értelmén túli bizalom, amelyet Éva révén tett magáévá.

A történelem értelmezésének alternatíváját Lucifer nyújtja, aki az embert szellem és anyag torz keverékének tekinti. Az ő érvelésében az új meg új eszmék kudarca a teremtés elhibázottságából, az emberi szellemnek az anyagi lét korlátaival, lehúzó erejével szembeni eredendő tehetetlenségéből fakad, s Ádám történelmi haladásképzetének tarthatatlanságára szolgáltat egyre halmozódó bizonyítékokat. Ádám nagy történelmi koncepciójának megvalósítása mégsem azért hiúsul meg, mert Lucifer történelemképe bizonyul helyesnek, hanem azért, mert az ember kifut földi életidejéből, mielőtt egyáltalán eldölné, hogy a terv megvalósítható-e. Ádámot nem Lucifer igazsága győzi le, hanem az idő; végzetesnek bizonyul, hogy Ádám az időre mindvégig mint a jövő elváráshorizontjára tekintett, amelyen nem tűnik fel az emberlét végességének tapasztalata. Másrészt, ha Lucifer igazsága nem győzedelmeskedik, nem is veszti érvényét; Ádámnak nemcsak a végesség tapasztalatával kell elkezdenie történelmi pályafutását, hanem egyúttal annak is tudatában kell lennie, hogy a haladás lehetetlenségét bizonyító érveléssel szemben tehetetlen.

A két, egymással vitázó történelemszemlélet tehát mindvégig megőrzi belső logikáját; a *Tragédia* nagy művészi értéke, hogy eszmeileg nyitott mű – a cselekmény lezárulása ellenére termékeny bizonytalanságban hagyja befogadóját a történelem lehetséges értelme tekintetében.